

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

С. А. Лепявко (Чернігів)

Повстання К. Косинського [1591—1593 рр.] *

Відносний зовнішній спокій в українських воєводствах приспав пильність державних властей РП. Однак не можна сказати, що про козацьке повстання не було відомо в країні. Королівська інструкція на сеймики воєводств прямо називає козацькі свавільства однією з головних небезпек для держави. Численні шляхетські інструкції на осінній сейм 1592 р., в тому числі воєводств Познанського, Каліського, Краківського, Серадського — тобто етнічно польських земель, віддалених від України — вимагали погамування козаків. Шляхта, більш чутлива до соціальних проблем, ніж вищі державні кола, добре усвідомлювала небезпеку розширення непослухів на далекій Україні. Тому осінній сейм 1592 р. досить докладно спинився на розгляді козацького питання. Сеймовий проект конституції на козаків ґрунтувався на перших рішеннях березневої комісії М. Язловецького. Козаків передбачалося поставити поза законом, їхні маєтності конфіскувати, шляхті і урядникам заборонялося підтримувати козацтво, тобто постачати їм зброю, спорядження, продовольство та ін. За іншим проектом, планувалося виведення козацтва на Запоріжжя і заборона їм виходити звідти на волость. Останній, найбільш стриманий проект конституції мав на меті ліквідувати уряд козацького старшого і передати керівництво низовим козацтвом безпосередньо коронному гетьману, а також створити нову комісію для розслідування дій повстанців¹.

Чи був прийнятий як постанова один з названих проектів, невідомо. Однак на ділі центральна влада країни зберігала щодо козацтва позицію стороннього спостерігача. Це пояснювалось кількома причинами. Перша — у Варшаві прекрасно розуміли необхідність існування козацтва на південних кордонах РП. Країна ніколи не мала достатньо війська і нічим не могла замінити безцінної сторожової служби козаків, а в той час, коли напруга в польсько-турецьких відносинах не спадала, особливо потребувала її. Друга — власті перебували в полоні традиційного мислення, адже донині найбільшим гріхом козацтва вважалися їхні виправи проти турків і татар. Можливо, польські власті сприймали розрухи на волості як вимушену плату за те, що козацтво не робило нових виправ за кордон і не створювало цим нових загроз РП. Тобто, властям було нелегко побачити в козацтві серйозного внутрішнього ворога. Третя причина — це пануюча в країні шляхетська анархія, особливо масштабна в українських воєводствах. Постійні шляхетські сутички, які переходили в цілі війни родів, нагадували перманентну громадянську війну. Якщо, скажімо, тільки луцькі судові книги за кожний рік кінця XVI ст. налічували сотні випадків взаємних нападів шляхти і магнатів, то козацькі свавільства втрачали на цьому фоні яскравість явища незвичного. Своєрідним проявом шляхетської анархії були бунти жолнірів, які нерідко нагадували військові кампанії проти РП. Влада, не заплативши козакам грошей, цілком могла вважати це єдиною причиною їхніх виступів. У вересні 1591 р. теребовлянський староста, він же комісар у козацьких справах Якуб Претвич засвідчив у львівській ратуші, що взяв у Львові 16 тисяч золотих на плату для козаків². А через рік, 18 жовтня 1592 р., звітував на сеймі у Варшаві, що роздав їм цю суму, аргументуючи цю акцію тим, що козаків не-

можливо погамувати без «заслуженого ними жолду»³. Очевидно, що саме цю виплату згадував К. Острозький, описуючи події в Білій Церкві. Четвертою причиною стриманого відношення центральної влади до козацьких заворушень було ставлення керівних великопольських кіл РП до К. Острозького. Рід Острозьких, як один з наймогутніших в країні, займав і відповідне суспільне становище. Свідченням цього було не тільки те, що в їхніх руках знаходились уряди київського і волинського воєвод, а й те, що з 1593 р. Я. Острозький став краківським каштеляном, тобто першим сенатором країни. Однак серед польського керівництва зберігалось стійке негативне ставлення до Острозьких. Подібні настрої відображали тодішні гетьмани РП — Ян Замойський і Станіслав Жолкевський. Їм не було ніякого діла до особистих втрат Острозьких і тому С. Жолкевський міг, як сторонній спостерігач, бажати, щоб «ту справу клотні з козаками якоюсь згодою закінчити»⁴. В цілому це відповідало і характеру С. Жолкевського, який дійсно завжди намагався робити все можливе для мирного розв'язання внутрішніх конфліктів.

Тому в козацьких діях 1591—1592 рр. вищу державну владу країни по-справжньому непокоїв лише один принципово важливий момент — те, що на освоєних територіях козаки намагалися вводити свій присуд. Вперше на це звернув увагу К. Острозький. Волинська шляхта писала: «Козаки до присяги на послушенство собі примушують, підбиваючи їх на послушенство своє»⁵. Про це добре знали у Варшаві. Р. Гейденштейн повідомляв про діяльність козаків у цей час так: вони «цілий тракт київський страхом наповнили і пограничні волості підкорили, змушуючи всі міста і села до складання їм присяги»⁶. Король в листі до К. Радзивілла, великого гетьмана Великого Князівства Литовського, інформував, що «від козаків теж у великому небезпеченстві панство наше, бо зміцнившись, свавільно шляхту під послушенство своє примушують»⁷. А в універсалі до української шляхти король так перераховував провини козацтва: «Так далеко розбіглась сваволя низових козаків, що наші, панів сенаторів і шляхетських людей міста міцно і способом неприятельським добувають, плундрують, підданих мордують, здобутки і речі домові забирають, а що більше, так те, що шляхетського, як і міського стану людей до віддавання собі присяги і послушенства примушують, що є противно достоїнству нашому і покоєві посполитому»⁸.

Уряд і шляхта, як бачимо, чітко усвідомлювали, в чому полягала найбільша загроза існуючому ладу — у створенні козацтвом альтернативних політичних структур. Невідомо, чи розумів значення своєї діяльності К. Косинський, але його робота в цьому напрямі безсумнівна. Подібна оцінка владою козацького руху показує також, що він насправді мав соціально-політичний, а не соціально-кримінальний характер, у чому звинувачували козацтво численні недоброзичливці. Цим же діяльність козацтва відрізнялась і від інших зовні подібних дій — тих же бунтів жолнірів, численних рокошів, заворушень селян і міщан, які не зачіпали існуючих принципів організації суспільства. Очевидно, що у введенні своїх присудів проявилися певні політичні амбіції козацтва, пов'язані з їхніми претензіями на рівноправність з «народом шляхетським». Юридичне невизнання за козацтвом-боярством політичних прав викликало в них стихійне бажання створити власну політичну систему. У встановленні козацької юрисдикції на волості проглядаються перші паростки нової козацької влади. Невдовзі подібна діяльність спричинила появу козацьких громад у багатьох містах і селах на волості, а пізніше зумовила військово-адміністративний устрій України.

Козаки, звичайно, не підозрювали, які грандіозні наслідки може мати їхня діяльність і більше цікавилися днем насущним. Пробувши ціле літо на волості, вони вже планували собі заняття на наступний рік. З приводу їхніх планів маємо надзвичайно цікавий документ — грамоту Б. Годунова до К. Косинського, дану у відповідь на посольство запо-

розького козацтва до царя. Годунов вказував, що козаки «з грамоті своїй царській величності писалисте, що государ ваш король з турським помирився, а вас-то зараз у Києві козаків людей годних три тисячі. І одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського, тільки ще на цю зиму у Києві жити будете». І козаки пропонують царю свої послуги «проти котрихось неприятелів», маючи на увазі насамперед татар. Москва з готовністю відгукнулася на цю пропозицію⁹, але чи здійснилося це співробітництво, нам невідомо. Подібне посольство відправили низовці і до австрійського цісаря. Знаючи про початок австро-турецької війни, вони, очевидно, розраховували на зацікавленість цісарського двору в їхніх послугах. Про це посольство маємо згадку у повідомленні цісаря Рудольфа II московському уряду в першій половині 1563 р.: «Козаки низовські би-ли чолом, які в понизов'ї перебувають, і хочуть йти в Угорську землю і служити проти Турського»¹⁰. Однак в Празі, резиденції імператора, вони не отримали на цей раз ніяких конкретних пропозицій. Обережний австрійський уряд вирішив спочатку з'ясувати правове становище козацтва. Та незважаючи на відсутність конкретного результату, посольство козаків в Австрію теж можна вважати вдалим, оскільки ним було покладено початок їх контактам з австрійським урядом, які дали плідні результати у 1594—1595 рр. З усіх можливих роботодавців безплідними виявилися тільки плани козаків щодо шведського короля (і то через його смерть). Новим королем Швеції став його син, польський король Сигізмунд III Ваза, тобто відбулася персональна унія Речі Посполитої і Швеції.

Царська грамота згадує кілька представників козацької старшини — Яковицького, Бистрицького, Саська, Кизима, Осовського, Солмського і Федорова. Це дає нам уявлення про оточення Косинського, що важливо з огляду на непевність появи самого Косинського серед козацтва. Троє з названих старшин відомі нам з інших документів. Сасько (Сашко Федорович) був одним з найпомітніших представників старшини тих років. У 1593 р. він обіймав посаду полковника Війська Запорозького і підтримував стосунки з Яном Орішовським¹¹, тобто, вже тоді він користувався авторитетом в козацьких колах. Інший старший — Яків Осовський — уже згадувався нами як козацький отаман у 1590 р. в Білорусії, де він вимагав стації від імені гетьмана В. Чановицького¹². Третій старшина — Матвій Федоров, за походженням, очевидно, росіянин, був «запорозьким отаманом», який діяв у 1588—1589 рр. в басейні річки Донець¹³. Тобто, Косинського оточувала і підтримувала заслужена козацька верхівка, що засвідчили і наступні події.

А вони почали розгортатися не на користь козацтва. Поразка К. Острозького в сутичці з козаками і наближення їх впритул до Волині показали волинській шляхті всю небезпеку ситуації. Волинь була справжнім заповідником шляхетського землеволодіння в Україні — там знаходилася найбільша кількість української шляхти і родові гнізда магнатських родів, у тому числі Острозьких і Вишневецьких. Затягування конфлікту з козаками ставало дедалі небезпечнішим. Тому князі нарешті розпочали енергійну діяльність по приборканню козацької сваволі. В організаційному відношенні переломним став січень 1593 р. 16 січня король видав універсал про «посполите рушення» проти козаків шляхти трьох українських воєводств — Київського, Брацлавського і Волинського¹⁴. На судових рочках шляхта Володимирського і Луцького повітів Волині повністю підтримала це рішення. Її настрій був зрозумілий, бо козаки «звичаєм неприятельським немало замків, міст і сіл українських повоювавши, зголдовавши маєтність братів наших — шляхтичів оних країв і деяких самих осіб в неволю до в'язниці побравши, тепер з немалим військом з арматою способом неприятельським юж до воєводства Волинського притягнули, умисливши і далі панства Короля Його Милості пустошити і плюндрувати»¹⁵. В умовах шляхетсь-

кої анархії таке одностайне рішення значно полегшувало справу організації війська князем Острозьким. Крім шляхетського ополчення, яке збиралося в Костянтинові (Старокостянтинові), і власних слуг Острозькі вербували і наймитів у Польщі і навіть Угорщині¹⁶. Так, С. Жолкевський 28 січня писав, що князь не хоче миритися з козаками і до нього через Галичину «йшло піхоти його чоловік коло трьохсот»¹⁷.

Косинський, який стояв у Острополі, дізнавшись про приготування противника, відійшов трохи на схід і розташувався у містечку П'ятки. Туди ж посунулися війська Острозького. Кількість військ з обох сторін визначити важко. Під рукою в Косинського, за свідченням літописців, було п'ять тисяч чоловік, але скільки з них брали участь у битві, невідомо¹⁸. Сам Косинський у листі до московського царя вказував, що має близько трьох тисяч чоловік. Дані про кількість людей в Острозьких взагалі не наводяться. Однак немає жодних сумнівів, що вони виставили не менше чотирьох-п'яти тисяч чоловік.

Події під П'яткою відбувалися приблизно таким чином. 2 лютого Косинський, передумавши оборонятись в місті, вийшов з нього табором. Тільки невідомо, чи цей маневр здійснювався для наступу на противника, чи для того, щоб відірватись від нього. У будь-якому випадку люди Острозького стали на його шляху. Козаки, відкривши з табору стрільбу, вбили понад двісті коней противника¹⁹. Ряди шляхетського ополчення Острозького почали рідшати. Однак у цей момент в бій вступив Ян Острозький з відбірним загоном кінноти у 600 чоловік. У битві стався перелом. Я. Острозькому вдалося розколоти табір противника — явище загальної рідкісності в козацькій історії. А це означало повне розладнання бойових порядків повстанців, які почали безладно відступати. Після цього «не валка, але забій і різь наступили, а глибокі сніги поворот утікаючим ще сильно затруднили» і кіннота Острозького легко добивала втікачів²⁰. Залишкам козаків вдалося закритись у місті, яке Острозькі обложили з усіх боків.

Втрати козаків становили, за різними джерелами, від двох до трьох тисяч чоловік²¹. Перебіг бою і одностайність у твердженнях джерел змушують визнати достовірність свідчень про значні втрати Косинського. Інша справа, що викликають сумніви втрати з боку Острозьких, у яких нібито не загинуло «і десятка чоловік»²². Якщо від стрільби козаків відразу було вбито близько двохсот коней, то, очевидно, загинуло і немало вершників. Втрати Косинського можна пояснити і складом його війська. І хоча О. Острозький писав, що у козаків загинули «люди найпреднійші»²³, це викликає сумнів, бо досвідчені січовики мали більше шансів врятуватися, ніж козацька збиранина із селян-втікачів, яка була слабо озброєна і не мала військових навичок. Останні і мали становити основну частину загиблих, тоді як старе козацтво на чолі з Косинським потерпіло менше. Можливо, що неорганізованість козацьких новобранців, їх невідання триматися військового строю — табору — були і основною причиною поразки козаків під П'яткою.

Косинський, втративши людей, гармати, хоругви, оточений Острозьким, змушений був просити миру. Обложені звернулися до О. Вишневецького з проханням бути посередником у переговорах з К. Острозьким. Той, «ужаливши їх а звалища людей українних староств своїх», погодився. Переговори тривали близько тижня і закінчилися підписанням угоди між обома сторонами 10 лютого 1593 р. Козаки обіцяли: зняти Косинського з гетьманування; бути в послушенстві королю і не ходити на сусідні панства; знаходитися за порогами; не розташовуватися на «лежі» в маєтностях Острозьких, О. Вишневецького та їхніх прихильників; видавати втікачів від князівств і їхніх слуг; повернути гармати, побрані по замках, крім трипільського, а також речі, коней, худобу, побрану в маєтках князів і, нарешті, «їх милості служити». Угода з козацького боку була підписана К. Косинським і військовим писарем Іваном Кречковичем, а з боку Острозьких — представ-

ником уряду Я. Претвичем, О. Вишневецьким і трьома шляхтичами²⁴. Можна вважати, що деякі пункти угоди Острозький висунув про людське, точніше варшавське, око. Скажімо, вимога не ходити на сусідні землі була неприйнятна ні для козаків, ні для українських магнатів, бо той же князь О. Вишневецький за допомогою козаків розширював свої володіння на московському прикордонні. Головне смислове навантаження угоди полягало в обіцянні козаків не зачіпати особисто Острозьких і Вишневецьких і при потребі служити їм. Для українських князівств суть козацького питання полягала в тому, щоб спрямувати низове товариство у потрібне їм русло і повернути втрачений вплив на нього. Тому К. Острозький вважав, що вже достатньо покарав свавільників і задовольнився моральним приниженням свого особистого ворога — К. Косинського. Той мусив здатись на ласку К. Острозького. Підписавши угоду, Косинський «пішов через обоз к. й. м. (князя його милості.— С. Л.) прийшовши, хрестом впавши, перепросив, потім і він сам і Сотники, Асаули а також і чернь вся... присягу к. й. м. учинили на вічний спокій»²⁵.

Після цього низовці були вільно відпущені на Запоріжжя. Однак, як стає розумілим з наступного ходу подій, вони не визнали свою капітуляцію. Не був знятий з гетьманування і К. Косинський. Цей факт викликає особливий інтерес, бо козацтво не любило проводирів, які програють битви. Уряд гетьмана на той час в цілому був дуже непевним, і його голова і старші раз у раз змінювалися в залежності від примхливих настроїв козацтва. Тому залишення Косинського на гетьмануванні могло означати тільки те, що він користувався великим авторитетом. Джерела цього авторитету, крім особистих якостей Косинського, яких ми не знаємо, слід шукати в діяльності, що він проводив у 1591—1592 рр. Цілком можливо, що козацтву імпонувала саме цілеспрямованість і організованість дій гетьмана на волості. Обов'язковість присяги місцевого населення козацтву, запровадження козацького присуду, встановлення власної системи оподаткування на волості — все це різко відрізняло часи Косинського від анархічної діяльності козацтва попередніх і наступних років.

Відійшовши на Низ, козацтво протягом лютого—квітня відпочивало і готувалося до нових дій. Показово, що воно все ж не забувало свого головного обов'язку щодо України — сторожової служби проти татар — і навіть заради цієї справи взаємодіяло із своїм вчорашнім противником О. О. Вишневецьким. Так, 3 березня запорожці повідомили його, «що цар кримський, який мав до панств його Кор. М. вторгнутись, від того замислу відмовився», але дрібніший татарський загін у 8 тис. чол. все ж таки збирається на українські землі²⁶. Вишневецький сприймав таку інформацію як належну, але, знаючи козаків, відчував, що справа з ними ще далеко не закінчена. У квітні він відмовився їхати на варшавський сейм, мотивуючи це слабким здоров'ям, а також «для рятунку бідної України від свавільних і злих людей козаків». Він просив у Я. Замойського грошей на будівництво замків в Корсуні і Чигирині та на «виведення людей до кільканадцяти сот війська проти» козаків²⁷.

До Вишневецького доходили чутки про серйозність намірів Косинського: «До ґрунту все пограниччя Й. К. М. хотів вивернути і нас усіх витяти, і з своїм військом на те присягнувся був, аби з військами турецькими і татарськими панства коронні спустошив і до опанування корони псам поганським допоміг. Якож і зараз цар кримський свої війська мав з ним послати, а він йому присягав воювати панства Й. К. М. На що і Князю Великому Московському із усім військом своїм присягнув і йому піддав вже був усе пограниччя більше ніж на сто миль» і цар московський вже послав до них сукна і гроші і навіть іменував себе «царем запорозьким, черкаським і низовським»²⁸.

Козацькі свавільства означали не тільки напади на шляхетські маєтки. Козацький присуд свідчив про встановлення повної незалежності

козаків і освоєних ними територій від уряду, місцевої адміністрації і, тим більше, місцевої шляхти. Тому, коли О. Вишневецький писав, що Косинський віддав Москві прикордоння, він мав на увазі реальний факт виходу Подніпров'я з-під влади існуючого «права посполитого». За Косинського козаки навряд чи збирались міняти свого сюзерена. Якби вони хотіли це зробити, то у 1591—1593 рр. їм ніхто б не зміг перешкодити в цьому. Однак Вишневецький трактував фактичний вихід козаків з-під юрисдикції одного монарха — польського короля, як перехід під владу іншого — московського царя. Середньовічне мислення не допускало можливості існування великих територій, населених людьми, поза владою якогось господаря-монарха. Тому далекоглядний О. Вишневецький зміг точно визначити тенденції розвитку козацької ідеології і козацького руху. І коли за Богдана Хмельницького козацтво вирішило розірвати з польським королем, то воно дійсно закінчило тим, що знайшло собі нового володаря. Найкраще узагальнив значення реляції О. Вишневецького щодо імовірних планів козаків в 1593 р. М. Грушевський. Вказавши на перебільшення і помилки князя, він писав: «В кожнім разі цікаво, що так би сказати в повітрі носилися гадки хоч би про можливість з боку козащини плянів, які кількадесят літ пізніше стали перспективними і плянами вповні реальними»²⁹.

Уже у травні 1593 р. виявилось, що Вишневецький не дарма остерегався низовців. Під Черкаси підійшов Косинський з чималим загonom. Вишневецький так описував наступні події: «Те військо неприятельське притягнувшись сюди під Черкаси з арматою, з гармат стріляли до замку і до міста і немало людей як слуг моїх, так і інших підданих Й. К. М. позабіяли і вночі, як їх звичай, до замку і до міста з вогнем штурм учинити хотіли і нас усіх вигубити. Тому не хотіли ми чекати, але зійшлись з неприятелем, там же сам той здрайця Косинський забитий і його війська немало, інші повтікали за пороги до другого війська». Однак, незважаючи на перемогу, сам Вишневецький був наляканий таким розвитком подій, бо очікував, що декілька тисяч чоловік, які знаходяться за порогами, захочуть помститися йому. Тому він вимагав видачі королівського універсалу до української шляхти для організації відсічі козацтву і просив допомоги жолнірами³⁰.

Про події в Черкасах ми маємо також інші свідчення, відмінні від повідомлення О. Вишневецького. Три польські літописці одногolosно твердили (можливо, користуючись одним джерелом або навіть переписуючи один у одного), що Косинського було вбито людьми Вишневецького, коли, не сподіваючись підступу, той в'їхав до міста і зупинився в придорожній корчмі. З ним загинуло сорок чоловік його оточення³¹. Цілком можливо, що Косинський, якому черкаські присягали ще у 1591 р., продовжував вважати місто своєю територією, полишивши Вишневецькому тільки замок. І тому він вів себе там упевнено і не обережно, за що і поплатився життям. А Вишневецький роздув цю бійку до масштабів битви за Черкаси.

За наступні три місяці ми не маємо жодного документа про діяльність козацтва. Однак ті кілька тисяч чоловік, які зосереджувалися на Запоріжжі, займаючись звичними літніми промислами, не забували і про Вишневецького. Черкаси і Канів були занадто важливими стратегічними пунктами для козаків, щоб поступитися ними назавжди. Невідомо, яким чином точилася боротьба між цими противниками — чи шляхом постійного терору козаків проти людей Вишневецького, чи шляхом великого походу запорожців на Черкаси. Однак врешті-решт князь був змушений не тільки піти на переговори, а й укласти в серпні 1593 р. угоду з козаками, яка означала його фактичну капітуляцію. Умови серпневої угоди були такі: козаки мають право вільно приходити за пороги й відходити звідти; ті з них, хто знаходиться на волості, обирають старшого і судяться за власним присудом; родичі загинув у травневій сутичці козаків-шляхтичів Косинського, Шалевського і Снятовського

мають право судитися з Вишневецьким у звичному судовому порядку; князь повинен повернути Війську Запорозькому побране у нього майно — борошно, човни та коней; люди Вишневецького не мають права відбирати майно померлих козаків; запорожці можуть повернути собі всі особисті речі, які знайдуть у Канівському і Черкаському старостах. Цікаво, що з боку козацтва вказане лише єдине зобов'язання — простити всіх тих козаків, які під час конфлікту виступали разом з Вишневецьким, і дозволити їм вільний прохід за пороги³². Нездовзі після підписання угоди князь О. Вишневецький, який багато зробив для колонізації Подніпров'я, помер, можливо, не витримавши нервової напруги від спілкування із свавільниками.

Серпнева угода Вишневецького з низовцями повністю суперечила як угоді Острозького з козаками, так і суворим постановам травневого сейму РП 1593 р. Сейм, зокрема, постановив вважати козаків, які збиралися «в купи» на волості, бунтівниками і розправлятися з ними без суду³³. Як бачимо, Вишневецький, який мав першим виконувати цю постанову, не тільки погоджувався легалізувати козацькі купи, а й надавав їм судового імунітету. Пункт щодо Косинського теж суперечив сеймовій конституції, за якою Вишневецький міг не нести відповідальності за його вбивство. Київський біскуп Йосиф Верещинський, який повідомив Я. Замойському про ці події та угоду, вважав поступки Вишневецького козакам правильними, бо наступали тяжкі часи, і козаки були потрібні країні для оборони від татар. Отже, у серпні 1593 р. козацтво відновило своє фактичне панування на територіях Черкаського і Канівського староств, через які здійснювався його зв'язок з усією Україною. Далі цілком логічним мало бути просування козацтва вздовж Дніпра вгору для оволодіння всією дніпровською артерією — аж до Києва і Полісся. До здійснення цього низовці були підштовхнуті і подіями у Києві.

Після угоди з Вишневецьким запорожці послали до Києва, як столиці воеводства, двох своїх послів. Вони повинні були взяти в гродському суді возного (судового чиновника) для розслідування кривд від Вишневецького. Однак замковий уряд, незважаючи на офіційне становище посланців Війська Запорозького, заарештував їх і піддав тортурам. Один з посланців при цьому помер. Потім ті ж посадові особи пограбували майно в інших козаків, які перебували у Києві. Запорожці, звичайно, «були цим ображені» і всім військом з гарматами вибралися до Києва відновлювати справедливість³⁴. До міста низовці підійшлидесь у середині вересня. 22 вересня Я. Острозький писав: «Що стосується відомості про козаків низових... зараз по смерті небіжчика п. старости черкаського присягу свою зламали, рушили знову на Київ, Київ кілька днів тому облягли»³⁵. В місті якраз зібралась на судові рочки місцева шляхта, і від неї для переговорів з козаками була вислана делегація у складі Й. Верещинського і князя Кирика Ружинського. Біля гирла річки Либідь вони перестріли козаків і умовили їх уладнати справу миром. Однак низовці, яких Верещинський налічив до чотирьох тисяч, не схотіли вислати до міста своїх послів, і рушили туди всім військом. Місцева шляхта за останні роки була настільки залюблена козаками, що навіть не зробила спроби організувати оборону і розбіглась, «не бажаючи того пива пити з урядом Замковим, якого наварили». Міщани, побоюючись погромів, поховались на Замковій горі. Лише тоді розпочалися важкі переговори. В результаті замковий уряд погодився виплатити як компенсацію за утиски козаків 12 тисяч злотих, щоправда з кишені київських міщан. Отримавши сатисфакцію, козаки мирно, «без стрілянини і без розлиття крові з обох сторін виїхали з Києва... шкоди жодної в людях не чинячи». Верещинський, розмірковуючи про цю подію, засуджував необережні дії властей щодо козацтва³⁶. Войовничий біскуп, який сам фактично займався козакуванням на українському прикордонні, постійно підкреслював необхідність козаків для країни, не-

одноразово організовував спільно з ними оборону своїх маєтностей і в своїх планах боротьби проти татар приділяв їм першорядну роль.

Описуючи події 1591—1593 рр., ми розглядали переважно взаємовідносини козацтва з правлячим класом РП, бо їх конфлікт становив канву розвитку подій. Однак соціальні контакти козацтва були, звичайно, набагато ширшими. Сказане стосується насамперед українського селянства. Козацькі свавільства провокували селянський рух і навпаки. Так, під час розглядуваних подій різко зросла кількість втеч-переселень селян. Певною мірою це засвідчують матеріали актових книг гродських судів. Однак специфіка цих документів змушує ставитись до них обережно. Справа в тому, що до гродських книг заносились переважно справи, які стосувалися взаємовідносин між юридичними особами — у даному випадку шляхтичами-землевласниками. Тобто, якщо втікач був знайдений у маєтку іншого пана і той добровільно не повертав його назад, то лише тоді втеча фіксувалася в судовій книзі. Отже, матеріали судових книг дають нам інформацію тільки про певний процент селянських втеч. Очевидно, що цей відсоток був величиною приблизно сталою, хоча в деяких випадках, скажімо, при пануванні козацтва на певних територіях, коли діяльність права там фактично припинялася, можливості фіксації селянських втеч різко зменшувалися. Тому документальні свідчення про кількість селянських втеч слід розглядати лише як демонстрацію тенденцій селянського руху.

Враховуючи ці попередні зауваження, простежимо динаміку кількості документів про селянські втечі по луцьких гродських книгах за 1590—1593 рр. Цей комплекс матеріалів є одним з найповніших серед актових книг України кінця XVI ст. Він охоплював центральні райони Волині, звідки походила основна маса переселенців. За перше півріччя 1590 р. маємо 5 таких документів, за друге — 25³⁷. На жаль, 1591, дуже важливий для нас рік, є єдиним наприкінці XVI ст., за який актові книги збереглися не повністю. В цілому за п'ять розрізнених місяців цього року, які відображені в городських книгах, налічується 33 документи про втечі³⁸. В першій половині 1592 р. зафіксовано 41 документ³⁹, у другій — 75⁴⁰. У першій половині 1593 р. — 69⁴¹, у другій — 142⁴². За 1590 р. маємо 30 документів про втечі, за далеко неповний 1591 р. — 33, за 1592 р. — 116, за 1593 р. — 211. Зростання кількості судових справ, пов'язаних з втечами селян, з 1590 по 1593 р. у сім разів можна вважати прямим наслідком козацького руху. Повторюємо, що зафіксовані тільки згадки про тих невдах, (окремих селян, сім'ї селян, або цілі групи семей втікачів), які були знайдені своїми панами в маєтках інших землевласників. Очевидно, кількість тих, хто прорвався на вільні землі на Подніпров'ї або осів на слободах у нових панів, була значно більшою. Інакше втратився б смисл у численних спробах цих втеч-переселень. Селянство, безумовно, мало чітку інформацію про реальність вдалих переселень, і наважитись на такий важкий крок із сім'ями і майном можна було тільки маючи великий шанс на здійснення своїх задумів.

Значна кількість селян, насамперед одиноких молодих чоловіків, поповнювала ряди козацтва, що сприяло зближенню козацького і селянського рухів. Уже у 1591 р. під рукою в Косинського було немало селян-втікачів. К. Острозький у вересні 1591 р. звертався до сенаторів, «скаржачись з плачем на люди свавільні гультяї безтечні виволанці і на власні збіги здрайці піддані мої і піддані декотрих братів наших, які зовуться часом козаками низовими, а часом жолнірами К. Й. М. запорозькими»⁴³. Надалі, зрозуміло, кількість селян у козацьких рядах постійно збільшувалася. І тому не випадково один з пунктів угоди козаків з Острозькими під П'яткою стосувався видачі козаками підданих-втікачів. Це ж свідчило, що на той час поняття «низовий козак» і «селянин-втікач» чітко розрізнялися між собою. Безсумнівно, що під козаками розуміли не вчорашніх втікачів, а людей вільних. Скажімо,

О. Вишневецький погоджувався на посередництво у переговорах під П'яткою із жалю «на людей українських староств своїх», які, судячи з контексту, не вважалися чиїмись підданими.

Викликана козацьким рухом соціальна нестабільність була на руку не тільки селянству, але, як не дивно, і великим українським земле-власникам, насамперед, тим же князям Острозьким. Адже при цьому спостерігалася тенденція до переселення селян з шляхетських маєтків до володінь магнатерії або королівщин, які знаходилися в руках тих же магнатів⁴⁴. Тобто, чим більше було втеч, тим більше селян опинялося в маєтках магнатів. Так, у другій половині 1593 р. було задокументовано 142 селянських втечі, з них у 40 випадках селяни осіли в маєтках К. Острозького. Повернувши же магнат селян тільки 7 шляхтичам⁴⁵. Отже, князь одержав чималий матеріальний прибуток. Не викликає сумнівів, що обережна поведінка К. Острозького щодо козацтва була викликана і тим, що він сам ловив рибку в мутній воді соціального неспокою і мусив зважати на селян-втікачів у своїх маєтностях. Щоб серйозно боротися проти козацьких свавільств, тим же Острозьким і Вишневецьким слід було б проводити репресії і щодо власних підданих. Зважитись на подібні заходи було нелегко.

Актів книги зафіксували і чимало втеч від своїх господарів слуг — дрібних шляхтичів, яких намагались обернути на підданих. Наприклад, «вільний шляхтич убогий» А. Заболоцький сім років служив у князя Чарторийського. Однак князь не тільки не заплатив йому грошей за всі роки, але намагався ще й закріпачити його. А коли той покинув Чарторийського, князь оголосив його «збігом», як простого селянина⁴⁶. Очевидно, що соціальна несправедливість щодо цієї категорії населення змушувала певну частину слуг шукати притулок у близькому до них за соціальним походженням козацтві.

В такій обстановці анархії шляхта часто намагалася використовувати козаків для своїх власних потреб. Так, у травні 1593 р. М. Гулевич випросив у Косинського сотню козаків Дашка для розправи із своїм дядьком В. Гулевичем⁴⁷. Він знав у кого просити людей, адже намічена жертва — Василь Гулевич — був володимирським війським і під П'яткою воював проти Косинського, а потім підписав договір з козаками з боку Острозького⁴⁸.

Досить складними за Косинського були взаємовідносини козаків з міщанами. Повну єдність з козацтвом мали давні осередки козащини — Черкаси, Канів, Біла Церква і Брацлав. Перші три міста принесли присягу козацтву в 1591 р. Жителі Білої Церкви ще з 1590 р. бунтували проти властей, а саме проти постою війська⁴⁹. Вони ж були і найбільш відомими соратниками козацтва у 1591—1593 рр. 6 червня 1593 р. на прохання білоцерківського старости Я. Острозького король Сигізмунд III видав універсал до жителів міста з переліком усіх їхніх провин. У ньому вказувалося, що міщани «замість надання допомоги проти таких гвалтів, з'єднавшись з тими людьми свавільними, товариство і присягу їм віддавши, міста і замки Янушполе, П'яток, Чуднів, Полотно, Сапогів і села всі до тих замків належачі з тими людьми свавільними наїхавши злупили, сплюндрували... і речі всі рухомі, руштунки воєнні, коні, стада корів побрали і до домів своїх до Білої Церкви знесли і нажиток свій обернули», а також не віддавали належних повинностей Я. Острозькому. Тому справу білоцерківців мали розглядати королівські комісари⁵⁰. Невідомо, доїхали комісари до міста, чи ні, але його мешканці і в наступні роки залишалися активними прихильниками козаків.

Іншим бунтівним містом України був Брацлав — центр одноіменного воєводства. Згадки про якісь розрухи на Поділлі відомі нам з 1591 р., і в них, очевидно, були задіяні жителі цього міста. А з осені 1593 р. вони підняли відкритий бунт проти місцевого старости Ю. Струся, постоїв коронних військ, шляхти, тобто, проти існуючих порядків у цілому. Свавільля брацлав'ян можна розглядати як місцеве вогнище козаць-

кого руху, бо жителі цього прикордонного міста-фортеці здавна бавилися козакуванням і були тісно зв'язані з низовцями. Однак, на відміну від Київщини, де відбулося розмежування сфер впливу козацтва і шляхетської влади (в особі князів Острозьких і Вишневецьких), за Брацлав, як стратегічно важливий прикордонний пункт, продовжувалася вперта боротьба польських властей. С. Жолкевський писав з цього приводу в листопаді 1593 р., що «хоч сила їх мала, але упор великий... якщо туди їхати, мусиш завжди збори великі на то чинити, остерігаючись зухвальства і сваволенства їхнього. Такий їх упор і сваволенство, що вже ні на Бога, ні на Короля, ні на жодну річ не звертають уваги, як би чого шкідливішого за собою не потягнули, ліпше є... тому запобігати»⁵¹. До Брацлава також була призначена спеціальна комісія, яка дісталася до міста навесні 1594 р.

Більш складними, ніж із жителями названих міст, були стосунки козаків з киянами і переяславцями. Київ і Переяслав також потрапляли у сферу постійної діяльності і впливу козацтва, і там теж був чималий прошарок козакуючого населення. Однак тут людей Косинського зустрічали не дуже привітно, що призвело до конфліктів між міщанами і козаками в обох містах. Загалом можна вважати, що обидва конфлікти були спровоковані місцевою владою — у Києві замковим урядом, а у Переяславі місцевим підстаростою, які діяли в інтересах Острозьких. Так само вбивство Косинського у Черкасах ніхто не відносив на рахунок черкашан. Проте в столиці існували більш серйозні підстави для взаємної недовіри між міщанами і низовцями: у Києві, який ніби замикав собою козацький подніпровський «низ», з кінця XV ст. знаходилися митні служби, які мали стежити за козацькою торгівлею; київські купці, які збагачувалися з козацьких промислів, постійно намагались ошукати низовців; київські монастирі, що мали великі землі і кошти, діяли як лихварі по відношенню до козацьких промисловців і конфліктували з ними за придніпровські землі. Тобто, у Києві була, хай на той час і невелика, але впливова і заможна міська верхівка, яка підтримувала тісні контакти з бунтівною козацькою старшиною⁵², але їй було не по дорозі з козацькою голотою. Саме тому кияни ставилися до офіційної влади більш лояльно, ніж жителі інших міст козацької України.

1593 р. закінчувався для козацтва в цілому сприятливо. Волинська шляхта реально сприйняла захоплення козаками Києва у вересні 1593 р., як загрозу своєму спокійному існуванню. Тому вона дала волинському воєводі О. Острозькому і київському воєводі К. Острозькому право робити все необхідне для захисту від козацтва, аж до скликання посполитого рушення⁵³. З огляду на таку ситуацію можна зробити висновок, що немає ніяких підстав твердити про насильственне припинення козацького руху в 1593 р. Між тим, однією з найбільших помилок радянської історіографії є саме теза про «придушення» повстання Косинського⁵⁴. Спад козацької активності на волості, який дійсно мав місце наприкінці 1593 р., пояснювався зовсім іншими причинами. По-перше, козацтво змінило спрямованість своєї діяльності, переключившись на звичну боротьбу проти турків і татар. По-друге, воно забезпечило собі стратегічно важливі позиції на Південній Київщині і Брацлавщині і тому, за відсутністю опору шляхти в цих місцевостях, не мало необхідності вести активну соціальну боротьбу на волості.

Становище, що склалося на території України на кінець 1593 р., не дало відповіді на головне питання — хто кого — у взаємовідносинах між козацтвом і пануючим класом РП. Розпочатий у 1594 р. соціальний конфлікт не був розв'язаний. Тому ми маємо всі підстави твердити, що події 1591—1593 рр. були лише першим етапом великого козацького руху 1591—1596 рр. Власне, так сприймали описані події й сучасники. Офіційний історіограф РП Р. Гейденштейн писав: «Був то дуже важливий випадок, бо Косинський першим дав початок тим розрухам козацьким, які потім під проводом Лободи і Наливайка вибухли»⁵⁵. Інша

справа, що прийнятий термін «повстання Косинського» має повне право на існування і як назва цього етапу, і як данина добрій традиції персоніфікації історичних подій.

- * Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 3.
¹ Жерела...— Т. 8.— С. 68—74; Rps. Kórník. 1539—49.
² Acta grodskie i ziemskie.— Lwów, 1884.— Т. 10.— С. 164.
³ AGAD.— Metryka Koronna.— 137.— F. 426v.— 427 (подав П. М. Кулаковський).
⁴ Listy...— S. 22—23.
⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 39, 41.
⁶ Hejdensztejn R. Op. cit.— S. 362.
⁷ Rps. Czart.— 95.— S. 199—200.
⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 45.
⁹ Rps. Kórník.— 1539.— 31.
¹⁰ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными.— СПб., 1851.— Т. 1.— С. 1282.
¹¹ AGAD.— AZ.— 3036.— S. 29.
¹² Археографический сборник документов...— Т. 1.— С. 87.
¹³ Соловьев С. М. История России.— М., 1879.— Т. 7.— С. 350.
¹⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 44—46.
¹⁵ Там же.— С. 49, 38—43.
¹⁶ Bielski J. Op. cit.— S. 188; Hejdensztejn R. Op. cit.— S. 317.
¹⁷ Listy...— S. 23.
¹⁸ Łubieski S. Op. cit.— S. 25; Bielski J. Op. cit.— S. 188; Hejdensztejn R. Op. cit.— S. 317.
¹⁹ AGAD.— AR V.— 11074.— S. 4.
²⁰ Łubieski S. Op. cit.— S. 25.
²¹ Bielski J. Op. cit.— S. 189; Łubieski S. Op. cit.— S. 25; Hejdensztejn R. Op. cit.— S. 317; AGAD.— AR V.— 11074.— S. 4; Listy...— S. 26.
²² Listy...— S. 25.
²³ AGAD.— AR V.— S. 4.
²⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 1.— С. 52—57; Listy...— S. 24—25.
²⁵ AGAD.— AR V.— 11074.— S. 4a.
²⁶ Ibid.— AZ.— 703.— 11.
²⁷ Ibid.— 12.
²⁸ Ibid.— 262.— S. 6; Listy...— S. 26.
²⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 7.— С. 190.
³⁰ AGAD.— AZ.— 262.— S. 7; Listy...— S. 26.
³¹ Bielski J. Op. cit.— S. 190; Łubieski S. Op. cit.— S. 25; Hejdensztejn R. Op. cit.— S. 318.
³² Стороженко А. В. Стефан Баторий...— С. 307—309.
³³ Volumina legum.— Т. 2.— S. 344.
³⁴ Listy...— S. 28—29.
³⁵ AGAD.— AZ.— 222.— S. 10.
³⁶ Listy...— S. 29—30.
³⁷ ЦДІА Укр. у Києві, ф. 25, оп. 1, арк. 38, 504.
³⁸ Там же.— 39, 40, 505, 506.
³⁹ Там же.— 40, 506.
⁴⁰ Там же.— 42, 508.
⁴¹ Там же.— 43, 509.
⁴² Там же.— 44, 510.
⁴³ Rps. BUW.— 46.— F. 46v.
⁴⁴ Jabłonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe.— Т. 22.— S. 134—135.
⁴⁵ ЦДІА Укр. у Києві.— Ф. 25.— Оп. 1.— 44, 510.
⁴⁶ Там же.— 44.— арк. 537 зв.
⁴⁷ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 58—61.
⁴⁸ Там же.— С. 56.
⁴⁹ AGAD.— AZ.— 273.— S. 20; Listy...— S. 14.
⁵⁰ AGAD.— Zbior dokumentów papierowych.— 4008.— S. 1.
⁵¹ Listy...— S. 39.
⁵² Грушевський М. С. Матеріали...— № 6, 7, 10, 11, 12, 17.
⁵³ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 63—65.
⁵⁴ Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн.— К., 1979.— Т. 1.— Кн. 2.— С. 219.
⁵⁵ Hejdensztejn R. Op. cit.— S. 318.